

NAGY KORNÉL

Egy 17. századi örmény katolikus Breviárium az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében

A hazai közgyűjteményekben csupán néhány darab régi kiadású ó-örmény nyelven írott kötet található. Ezért is bír kiemelt jelentőséggel, hogy nem is olyan rég került a tudományos érdeklődés középpontjába egy kisméretű, de annál értékesebb 17. századi klasszikus örmény nyelvű (*grabar*)¹ Breviárium,² amelyet Rómában a Hitterjesztés Szent Kongregációjának³ (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) Poliglotta nyomdájában adtak ki. Sajnos a kiadás éve nincs feltüntetve, de a betűk stílusa egyértelműen arra utal, hogy Rómában látott napvilágot a fent említett szentszéki intézmény gondozásában. Ez abból derült ki, hogy a 17. század végéig nyomtatott örmény könyveket a kézíráshoz hasonló dőlt örmény betűs írással (*bolorgir*) nyomtatták ki.⁴ A 17. század végén ebben jelentős változás történt, amelynek némi magyar művelődéstörténeti vonatkozása is van. A neves erdélyi nyomdász, a gróf Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi kancellár által „Erdély féniksének” is nevezett Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) 1685-ben, Amszterdamban a módos örmény kereskedő Matt’ēwos Vanandec’i műhelyében véste ki azokat, a korábbtól sokkalta lineálisabb formájú örmény nyomdabetűket, amelyeket kisebb változtatásokkal mind a mai napig használnak az örmények világszerte. A hírneves magyar armenológus, Schütz Ödön (1916–1999) kutatásaiban azt is kimutatta, hogy Misztótfalusi örmény betűi a 18. század

¹ Jelen közleményben előforduló örmény nevek és fogalmak átírásakor a nemzetközileg elfogadott tudományos szabályzatot követtük, amelyet a genfi székhelyű Nemzetközi Armenisztikai Társaság (*AIEA = Association Internationale des Études Arméniennes*) fogadott el.

² Az örmény (unitus) katolikus egyházban *Kargaworut’iwn*-nak nevezik a Breviáriumot, míg az örmény keleti azaz apostoli (gregoriánus) egyházban *Cisaran*-nak, *Krčatum*-nak, *Hamařōtum*-nak, vagy *Mařtoc*’-nak. Erről I. SANJIAN, Avedis Krikor, *Medieval Armenian Manuscripts at University of California (UC Publications in Catalogs and Bibliographies)*, Los Angeles, 1999, 7–10; A cikkünkben tárgyalt Breviárium voltaképpen egy kolligátum, mert egy, vélhetően Rómában kiadott klasszikus örmény nyelvű Dávid Zsoltárt (*Salmos Dawt’i*) is hozzácsatoltak a 18. században, és ez az írásképen is meglátszik.

³ Az intézményre továbbiakban a Propaganda Fide elnevezést használjuk.

⁴ Az könyvnyomtatás bölcsőjének Velence városát tartják az armenisták. Erről I. DACHKÉVITCH, Yaroslav *A Lubelczyk et ses livres sur les Arméniens ukraïniens = Revue des études arméniennes*, 2(1965), 375–381; PEHLIVANIAN, Meliné *Velencében kezdődött, A korai örmény könyvnyomtatás rövid története, 1512–1800 = Távol az Araráttól, Örmény kultúra a Kárpát-medencében*, szerk. Kovács Bálint, Pál Emese, Budapest, OSZK, BTM, 2013, 35–44.

elején Amszterdamból Rómába jutottak el a már említett Propaganda Fide Poliglotta, és velencei mechitarista főapátság nyomdájába. nyomdájába.⁵ Mindenesetre e régi kiadású örmény nyomtatvány mind a mai napig a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteményének felbecsülhetetlen értékű darabját képezi.

E Breviárium ugyanakkor szoros kapcsolatban állt a mai modern értelemben vett örmény unitus, vagy örmény katolikus egyház megszületésével, valamint a lengyelországi és az erdélyi örmény közösség múltjával.⁶ E két utóbbi kapcsolódás konkrétan is tetten érhető, hiszen a régi nyomtatvány hátlapján korabeli nyugati-örmény és latin nyelvű, kézzel írott bejegyzések találhatók, amelyek nagyon fontos és egyúttal értékes információkat tartalmaznak a Breviárium történetéről. Ugyanis e nyomtatvány több mint két évszázadon keresztül a szamosújvári Szentháromság (*Surb Errordut' iwn*) örmény katolikus főplébánia könyv- és kéziratárának a gyűjteményéhez tartozott. Erre utal a Breviárium előlapján található örmény nyelvű bejegyzés, miszerint a szamosújvári örmény főplébánia könyvtárának a 46. számú jelzete alatt szerepelt. 1945 után az erdélyi örmény unitus, vagy katolikus plébániák gazdag könyv, és kéziratárái jelentős károkat szenvedtek. Ugyanis abban az időszakban nem akadt olyan személy, aki féltve gondozza felbecsülhetetlen értékű köteteket és kéziratokat, így számos kötet és kézirat elveszett, elkeveredett, vagy elenyészett.⁷ Ezen túlmenően az 1950-es években a bukaresti székhelyű örmény apostoli (keleti) rítusú püspökség elsősorban Szamosújvárról számtalan kötetet önkényesen elvitt, és a püspökség könyv- és levéltárában helyezte el. Azonban e kényszerű költöztetés idején több értékes iratnak és kötetnek lába kelt.⁸ Minden valószínűség szerint e Breviárium a II. világháborút követő zűrzavaros időkben jutott Magyarországra, pontosabban az Orszá-

⁵ SCHÜTZ, Edmond, *The Oscanian and Vanandian Type-Faces of the Armenian Printing Office in Amsterdam (Christoffel van Dijk – Nicholas Kis of Tótfalu and Their Forerunners)* = *Acta Orientalia Hungarica*, 42(1988), II–III, 161–220; PERGER István, *M. Tótfalusi Kis Miklós örmény betűi = Távol az Araráttól, Örmény Kultúra a Kárpát-medencében*, szerk. Kovács Bálint, Pál Emese, Budapest, OSZK, BTM, 2013, 44–51; NAGY Kornél, *Az armenológus Schütz Ödön = Keletkutatás*, 2016, tavasz, 32–33.

⁶ Sőt maga az örmény katolikus, mint fogalom, először ismereteink szerint Erdélyben bukkant elő a forrásokban. 1726-ban III. Károly (1711–1740) császár és király utasította az erdélyi örmény katolikusok, hogy mindaddig az erdélyi római katolikus püspöknek kötelesek hitbéli ügyekben engedelmeskedni, amíg számukra püspököt nem neveznek ki. *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*, 1, szerk. Kovács András, Kovács Zsolt, Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002, 90.

⁷ Ez alól az erzsébetvárosi örmény katolikus főplébánia képezett kivételt. Erről I. KOVÁCS Bálint, *Az erzsébetvárosi örmény könyvtár = Erdélyi Múzeum*, 74(2012), II, 68–89.

⁸ Ezt az anyagot majd az 1960-as években az örmény Suren K'olanjian kutatta. K'OLANJIAN, Suren *Gerla Hayak'atak' ew nran hayeren jeragreri žolovacun [Gerla-Szamosújvár örmény város és örmény nyelvű kéziratgyűjteménye]* = *Banber Matenadarani*, 6(1962), II, 499–531. – A erdélyi örmény egyházi könyv- és levéltárak megmaradt részeit 2002-től kezdték rendszerezni és katalogizálni. BERNÁD Rita, KOVÁCS Bálint, *A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár*, (Repertorium),

gos Széchényi Könyvtárba, onnan pedig – vélhetően az 1960-as, vagy 1970-es években – került át a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába. Ezért rövid írásunkban a közelmúlt kutatásainak a tükrében e kis örmény Breviárium történeti háttérének a bemutatására teszünk kísérletet, amely szoros kapcsolatban állt az erdélyi és a lengyelországi örmény közösség egyháztörténetével.

Tagadhatatlan és egyúttal megcáfolhatatlan tény, hogy a mai, modern értelemben vett örmény unitus, vagy más néven örmény katolikus egyház Kelet-Európában, az akkori Lengyelországban, a mai Ukrajna területén jött létre. A modern szót azért is kell itt nyomatékositánunk, mert az örménység körében már a 12. század óta mindig akadtak olyan elszigetelt csoportok, amelyek hűséget fogadtak Rómának.⁹ Sőt 1333-ban külön a katolikus egyházon (pontosabban a Domonkos-rend kötelékében) belül működő örmény kongregáció is alakult *Congregatio Fratres Uniatores Armenorum* néven, amelynek tagjai az anyaországi területeken folytattak sikeres térítéseket.¹⁰ Ugyanakkor a korai örmény unitus egyháznak nem volt intézményes kerete, mert a vallási egyesüléssel kapcsolatos viták és belső torzszalkodások valósággal felőrölték ezeket a Róma szempontjából is nagy reményekkel kecsegtető kezdeményezéseket.¹¹ Erre azonban pedig a 17. század első harmadáig kellett várni.

Ennek egyik fontos előzménye volt, hogy a Tridentinum (1543–1563) szellemében az anyaországi örmények körében igen nagy lendületet vettek a katolikus missziók a 16. század második felében. Különösen az Ágoston-rendi, a jezsuita, a ferences (obszerváns, konventuális), a karmelita és a theatinus szerzetesek mutatkoztak igen tevékenyeknek a hittérítések terén. Az Apostoli Szentszék missziókat koordináló intézményének, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának az 1622. évi megalapításával a misszióknak intézményes kerete lett.¹² Ennek köszönhetően a római katolikus misekönyveket fordítottak le áttért örmény papok segítségével klasszikus örmény nyelvre, hogy megkönnyítsék a térítéseket, illetve a mindennapi vallásos életet az újonnan áttértek körében. Azonban misszióik nem minden esetben jártak átütő sikerrel, mert a katolikus egyház képviselői többször szembe

Budapest, Gyulafehérvár, Leipzig, ELTE Egyetemi Levéltár, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, Leipziger Universitätsverlag, 2011 (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak, 4), 48–49.

⁹ L. az ún. kilikiai egyházi uniókat a 12–14. században. ATAMIAN, Ani *Cilician-Roman Church Union = Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer, Vol. 3., Cabala – Crimea, New York, 1982, 394–395; ZEK'YAN, Lewon Bōlos, *14 dari kronakan večerē, Naxak'ayler Hayoc' ekelec'banakan kargavicačkē [Hitviták a 14. században, Presztízsviták és egyházi státus az örmény apostoli egyházban] = Ējmiacin*, 56(2000), I, 106–127.

¹⁰ Erről l. még: *Linguae Haicanae Scriptores Ord. Praed. Cong. Fratrum Uniatorum*, ed. Marc-Antonio van Oudenrijn, Bern, 1960, 181–186.

¹¹ NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, 2012 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), 34–44.

¹² A szentszéki intézmény alapításáról, illetve magyarországi és erdélyi vonatkozásairól l. TÓTH István György, *A szaggatott kapcsolat, A Propaganda Fide és a magyarországi missziók 1622–1700 = Századok*, 138(2002), VI, 843–892.

találták magukat az örmény apostoli egyházi képviselőivel, akik viszont sikeresen térítették vissza nemzettársaikat őseik keresztény hitére.¹³ Viszont a katolikus miszsiók nagyobb eredményeket tudtak felmutatni a szórványokban élő örménység körében: különösképpen Erdélyben, Kis-Ázsiában, Itáliában és Lengyelországban. A már említésre került, hogy a modern értelemben vett örmény katolikus egyház megszületése szempontjából különösen Lengyelország mutatkozott igazán fontosnak.

A középkor óta Lengyelországban (Galíciában és Podóliában) a jelentős és egyúttal jól működő egyházi, valamint világi szervezetrendszerrel rendelkező örmény közösség Nikol Torosowicz (1603–1681) leMBERGI¹⁴ örmény érsek pontifikátusának idején (1627–1681) unitussá vált.¹⁵ Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az 1596. évi breszti egyházi unió hatása is. Sőt a római katolikus egyház már a 16. század második felében megkísérelte az ottani örményeket áttéríteni, azonban az akkori lengyelországi örmény klérus a leMBERGI érsek vezetésével ezeket az egyházi unió kísérleteket sikeresen megakadályozták.¹⁶

Ugyanakkor az ottani örmény közösség katolizációja nagyon nagy konfliktusok árán zajlott le. Egyrészt Torosowicznak igen obskurus volt egyházán belül a legitimitációja. Ugyanis teológiai végzettsége lényegében nem volt. Érsekké pedig egy, a saját egyházában ugyancsak bizonytalan legitimitású főpap, egy bizonyos Melik'sēt' Gaņec'i (1593–1626) ellen-katholikosz nevezte ki, és szentelte fel, akit a saját egyháza is kiközösített, mert a teljes örmény apostoli egyház nevében mondta ki a vallási uniót Rómával 1610-ben.¹⁷ Másrészt Torosowicz érseki címe ellenére házasságban élt egy asszonnyal, akitől gyermekei is születtek. Har-

¹³ NAGY Kornél, *Túlélésre kényszerítve, Az örménység az újkor hajnalán = Világtörténet*, 36(2014), III, 367–370.

¹⁴ Ma Lviv városa Ukrajnában Oroszul L'vov, lengyelül Łwów, latinul Leopoli, olaszul Leopoli, magyarul Ilyvó, örményül Lewonopol.

¹⁵ PETROWICZ, Gregorio, *L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede, Parte Secunda (1624–1681)*, Roma, 1950 (Orientalia Christiana Analecta, 135); SCHÜTZ, Edmond, *An Armenian-Kipchak Document of 1640 from L'vov and its Backround in Armenia and in Diaspora. = Between the Danube and the Caucasus, A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*, ed. György Kara, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 247–330; NAGY Kornél, *Vardan Hunanean hwówi uniált örmény érsek levele 1686-ból a lengyelországi és az erdélyi örményekről = Századok*, 140(2006), IV, 1007–1019; PELUSI, Simonetta, *Un Codice Marciano Armeno-Polacco e l'unione degli armeni di Leopoli con la Santa Sede = Humanistica Marciana, Saggi offerti a Marino Zorzi*, a cura di, Simonetta Pelusi, Alessandro Scarsella, Milano, Bibliion Edizioni, 2008, 139–148.

¹⁶ PETROWICZ, Gregorio, *La chiesa armena in Polonia, Parte Prima (1350–1624)*, Roma, 1970 (Studia Ecclesiastica 12, Historica, 8. Dissertationes, 8.), 137–160; OSIPIAN, Aleksandr, *Trans-Cultural Trade in the Black Sea Region, 1250–1700, Integration of Armenian Trading Diaspora in Moldova Principality*, New Europe College Black Sea Link Yearbook (2012–2013), 113–156.

¹⁷ *Patmut' iwn Ařak'el vardapeti Dawriřec'woy [Ařak'el Dawriřec'i vardapet története]*, Valarřapat, 1896, 217; *Step'anosi Rōřk'ay řamanakagrut' iwn tarekank' ew ekelec'akank' [Step'anos Rōřk'ay: Kronológia, avagy egyházi évkönyvek]*, ař. Hamazasp Oskean, Vienna, 1964, 171.

madrészt az érsek több ellenfelét bebörtönöztette, illetve fizikailag megsemmisítette. Ugyanis 1630-ban történt katolizálását követően a lengyelországi örmény klérus nem fogadta kitörő örömmel az érsek lépését, és heves ellenállást fejtett ki az egyházi unió ellen. Így az érsek a katolikus egyház támogatásával könnyörtelenül leszámolt az egyházi ellenzékével. Hasonlóan járt el az örmény közösség világi vezetőivel, többek között Bernat Bernatowicz örmény főbíróval is, akik szintűgy elleneztek az egyházi egyesülést. Sőt Torosowicz érsek az ellene az örmény egyházfők által delegált, és az ügyében nyomozó örmény keleti legátusokat, mint például Grigor Kesarac'i és Yovhannēs Xul érsekeket, a lengyel világi hatóságok segítségével kiutasította Lengyelországból.¹⁸ Negyedrészt az érsek több alkalommal sikkasztott el nagy összegű pénzeket.¹⁹ Mindenestre Torosowicz gyarlóságai felett Róma sokáig szemet hunyt, és szinte mindvégig kitarított személye mellett.²⁰

Az örmény katolikus egyház megszületését gyakran Nikol Torosowicz érsek tevékenységéhez kötik.²¹ Azonban az utóbbi évtized kutatásai rámutattak arra, hogy ez a megállapítás nem felelt meg a valóságnak. Torosowiczot a lengyelországi örmények katolizációjának megteremtésében egyáltalán nem a hitbéli célok, hanem pusztán az egyéni politikai ambíciók vezérelték.²² Gyakorlatilag csak a saját, pillanatnyi érdekeit tartotta szem előtt. Azonban ez a fajta öncélúsága tökéletesen egybecsengett a Szentszék és a római katolikus egyház érdekeivel. A katolizációt végül Torosowicz utódai Astwacatur Nersesowicz (1647–1709) Traianopolis in Rhodope címzetes (*in partibus infidelium*) püspöke, érseki koadjutor és Vardan Hunanean (1644–1715) érsek teljesítették ki.²³ Pontosabban

¹⁸ Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Róma (= APF) Scritture riferite nei Congressi (= SC). Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 102r., Fol. 103r.–104/v.; PETROWICZ 1950, i. m. 99–102.

¹⁹ APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG). Vol. 58. Fol. 178/r.–v.; APF SOCG. Vol. 87. Fol. 193/r.–v.; PETROWICZ 1950, i. m. 105–109, 123–124.

²⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 107r.–108/v., Fol. 391r.–392/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 79/r.–v., Fol. 93r.–94/v.; PETROWICZ 1950, i. m. 157–159, 179–190.

²¹ *Step'anos'i Rōšk'ay...* i. m. 176. 180–181, 195.

²² Nagy Kornél, *Az erdélyi örmény egyházi uniójának vitás kérdései (1685–1715) = Történelmi Szemle*, 51(2009), I, 96–99.

²³ Deodatus Nersesowicz átmeneti jelleggel, címzetes püspöki rangban, ún. érseki koadjutorként vezette az örmény unitus érsekséget 1683–1686 között. Vardan Hunanean érsek 1686–1715 között volt leMBERGI örmény unitus érsek. Lényegében őt tekintik Lemberg első Rómához hű érsekének. Korábban Lengyelországban és az anyaországi örmény területeken végzett hittérítői munkát. 1675–1686 között Epiphania in Syria címzetes püspöke is volt egyúttal. Lásd még: APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC). Vol. 72. Fol. 123r.–124r.; APF Lettere SC. Vol. 75. Fol. 54/v–55r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 126r.–127r., Fol. 134r.–135/v., Fol. 199/r.–v., Fol. 200/r.–v., Fol. 209r.–v., Fol. 227r.–228/v. APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 462/r.–v., Fol. 465/r.–v.; *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*. Vol. 5. (1667–1730), ed. Remigius Ritzler OFM Conv., Pirminius Sefrin OFM Conv., Patavii, 1952, 196, 243, 384; *Step'anos'i. Rōšk'ay...* i. m. 185, 194–195; PETROWICZ, Gregorio, *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte Terza (1686–1954)*, Roma 1988 (Studia Ecclesiastica, 17. Historica, 10), 1–2, 12–17, 49–57.

az 1689. október 23-án Lembergben megtartott unitus főegyházmegyei zsinaton, ahol ténylegesen kimondták a lengyelországi örmény egyház egyesülését Rómával, illetve elszakadását a „skizmatikus” örmény apostoli egyháztól.²⁴ E zsinaton pedig az 1439. évi firenzei, valamint az 1596. évi breszti uniós zsinatok szellemében részletesen kitértek olyan fontos kérdésre, mint pl. az Eukharisziára, a liturgikus nyelvhasználatra, az unitus rítusra, valamint az unitus papok jogi és házassági státusára. Lényegében ezekkel az intézkedésekkel született meg *in concreto* az örmény katolikus egyház. Mindenesetre a Nikol Torosowicz-féle vallási egyesülés, valamint az 1689. évi lembergi unitus zsinat erős befolyással bírt az Erdélybe menekült örménység egyházi életére.²⁵

Az Erdélyi Fejedelemség területére az örmények két hullámban, Lengyelországból és Moldvából, a háborúskodások és az üldöztetések elől menekültek 1668–1672 között. Vezetőjük Minas Alek’sanean T’oxat’ec’i (ca. 1610–1686), moldvai örmény püspök volt.²⁶ Az erdélyi örmények a vallási egyesülés szempontjából az 1670-es évek végén kerültek a Szentszék homlokterébe. 1678–1683 között Francesco Martelli (1632–1717), valamint Opizio Pallavicini (1632–1700) varsói apostoli nunciusok, továbbá Francesco Giambattista Bonesana (1649–1709) theatinus szerzetes, az 1664-ben alapított lembergi Örmény Kollégium prefektusa, valamint Deodatus Nersesowicz püspök, a lembergi örmény unitus érsekség ideiglenes vezetője együttesen kezdeményezték a Szentszéknél az erdélyi örmények körében a katolikus missziókat.²⁷

A szentszéki hatóságok csakhamar megtalálták az alkalmas személyt Oxendio Virziresco Step’anean (1654–1715)²⁸ moldvai születésű örmény katolikus pap, a római Collegium Urbanum egykori növendéke személyében.²⁹ Oxendio kiválasztása Róma szempontjából azért is bizonyult ideálisnak, mert családja Mold-

²⁴ PETROWICZ 1988, i. m. 17–29.

²⁵ *Step’anosi R’oškay...* i. m. 184; NAGY 2009, i. m. 99.

²⁶ Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (= ELTE EKK). *Collectio Hevenesiana* (= Coll. Hev.) Cod. 21. Pag. 81.

²⁷ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 380/v.–381r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 155r.–156/v., Fol. 265r.–267/v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126r.–127/v., Fol. 134r.–135/v.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 248.

²⁸ Az olaszosított Virziresco valójában a moldvai román Vârzărescul ragadványnévből származik. (Latin változata pedig Virzirescus, vagy Verzerescus volt.) Feltételezhetően a 17. század első harmadában vehették fel ezt a ragadványnevet, de a család a hasonló nevű rokoniaktól megkülönböztették meg magukat ezzel a névformával. Később a 18. század közepén Verzárra módosították nevüket. Továbbiakban ezt az olaszosított formát használjuk a püspök nevére, mivel szinte mindig e formában írta alá a Szentszékhez, az esztergomi érsekekhez, vagy a bécsi udvarhoz írott jelentéseit, illetve leveleit. BÁRÁNY Lukács, *Verzirescul Auxendius I = Arménia*, 4(1888), III, 65–71; ÉBLE Gábor, *A szamosújvári Verzár család*, Bp., Franklin, 1915, 5–10.

²⁹ APF Acta Sacrae Congregationis de Propganda Fide (= Acta SC). Vol. 55. Fol. 234r.–235/v.; APF Acta SC. Vol. 56. Fol. 207r., Fol. 254r.–257/v. APF Acta SC. Vol. 57. Fol. 114r.; APF SOCG. Vol. 493. Fol. 30r.–31/v., Fol. 376/v., Fol. 377/v., Fol. 378/v.; APF SOCG. Vol. 495B. Fol. 232r.–234/v.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.

vából menekült Erdélybe 1668-ban, jól ismerte a helyi viszonyokat, és folyékonan, mondhatni anyanyelvi szinten, beszélt, olvasott, illetve írt több nyelveken.³⁰

A papot 1685-ben delegálta a Szentszék missziókat koordináló szerve, a Propaganda Fide Erdélybe. Oxendio a kezdeti nehézségek ellenére sikeresen teljesítette a küldetését.³¹ Ugyan Minas Alek'sanean T'oxat'ec'i keleti rítusú örmény püspököt nem tudta megnyerni a vallási egyesülésének, de az 1686-ban bekövetkezett halála után helyzete jelentősen megkönnyebbült Erdélyben.³² Az 1688. évre meg tudta nyerni az erdélyi örmény közösséget a vallási uniónak. Sőt 1689 februárjában népes örmény delegáció érkezett Erdélyből Lembergbe, ahol az erdélyi közösség nevében Vardan Hunanean lebergi örmény unitus érsek kezébe letette a katolikus hitvallást, és kimondta ünnepélyesen az örmények egyházi unióját.³³ Ezt az aktust a Propaganda Fide 1689. április 8-án megtartott általános ülése is szentesítette.³⁴ Azaz az erdélyi örmények már a Diploma Leopoldinum 1691. évi kihirdetése előtt hivatalosan is katolikusoknak minősültek. Ugyanakkor a vallási egyesülés csak a római pápa főségének a kimondására szorítkozott, és rengeteg, az egyházi unió szemszögéből égetően fontos kérdés nem került tisztázásra. Ez pedig számos konfliktushoz vezetett az erdélyi örmény közösség körében 1690 és 1711 között.³⁵

Mindenesetre a Szentszék méltányolta Oxendio Virziresco missziós fáradozásait, és 1690. október 2-án VIII. Sándor (1689–1691) pápa az erdélyi örmények apostoli vikáriusává és címzetes püspökévé nevezte ki őt.³⁶ Az utóbbi évek

³⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 419r., Fol. 462/v., Fol. 465r., Fol. 488r., Fol., 490r., Fol. 469r., Fol. 434/r.–v., Fol. 498r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 13/r.–v.; ELTE EKK. Coll. Hev. 15. Pag. 250; PETROWICZ 1970, i. m. 86; GALLA Ferenc, *Ferences misszionáriusok, A Királyságban és Erdélyben*, kiad. Fazekas István, Bp., Róma, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae, 2), 242.

³¹ Ennek lett az előzetes eredménye az ún. 1688. évi gyergyószentmiklósi egyezség, amikor Oxendio és az erdélyi örmény közösség megegyezett a vallási unióról. Azonban ennek az eredeti irata elveszett. Erről utalás van a következő dokumentumban: ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77.

³² Minas Alek'sanean T'oxat'eci püspökről ld. még: APF Acta SC. Vol. 57. Fol. 125r.–127/v.; APF SOCG. Vol. 532. Fol. 456r.–457/v.; APF SOCG. Vol. 537. Fol. 418/r.–v.; APF Lettere SC. Vol. 76. Fol. 90/v.–91r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 374r.–375/v.; APF Collegio Urbano. Vol. 3. Fol. 472/r.–v.; Archivio Segreto Vaticano Vatikán, (= ASV) Archivio della Nunziatura in Vienna (= ANV). Vol. 196. Fol. 219r.–220/v.; Archivum Romanum Societatis Iesu, Róma (= ARSI) Fondo Austria. Historia. Vol. 155. Fol. 81/r.–v.

³³ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 69r.–70/v.; ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346; ELTE EKK. Collectio Kaprinayana (= Coll. Capr.). Első Sorozat (= A). Cod. 11. Pag. 112; *Step'anosí, Rōšk'ay...* i. m. 186.

³⁴ APF SOCG. Vol. 504. Fol. 103r., Fol. 104r.

³⁵ APF Acta SC. Vol. 61. Fol. 84r.–87/v.; APF SOCG. Vol. 510. Fol. 97r.–98/v.

³⁶ A missziók kezdetén (1685–1690) az erdélyi örmény unitusok a lebergi érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak. Azonban a Szentszék Oxendio Virziresco 1690. évi püspöki kinevezésével egyidejűleg arról is határozott, hogy az erdélyi örmények egyházi joghatóság szempontjából nem a lebergi örmény unitus érsekség, hanem közvetlenül a Propaganda Fide alá tartoznak. APF Acta SC. Vol. 60. Fol. 14r.–19/v.; APF SOCG. Vol. 510. Fol. 94r., Fol. 95r.; APF SOCG. Vol. 512.

kutatásai rámutattak arra is, hogy püspöki kinevezésében Giacomo Cantelmi/Cantelmo (1645–1702) és Andrea Santacroce (1656–1712) varsói apostoli nunciások játszottak fontos szerepet: azaz meg tudták nyerni a Szentszék befolyásos bíborosait, hogy támogassák Oxendio Virziresco jelöltségét.³⁷ Így őt 1691. július 30-án szentelték fel Lembergben, az érseki főszékesegyházban. Magát a szertartást Vardan Hunanean örmény unitus érsek és Andrea Santacroce nuncius együtt koncelebrálták latin, illetve örmény unitus rítusban.³⁸

Oxendio püspök 1715-ben bekövetkezett haláláig igen kemény következetességgel kormányozta az erdélyi örményeket. Ugyanis az unitus püspök római neveltetéséből adódóan a teljes latinizáció híve volt. Ráadásul úgy látta, hogy az örmények számára kizárólag a katolikus hit gyakorlása volt az üdvös. Minden régi örmény egyházi szokást, mint például az örmény liturgikus nyelv használatát, istentelen, szakadár és egyúttal eretnek szokásnak tartott, és ezt gyökeresen ki akarta irtani Erdélyben. Ez viszont szüntelen feszültség forrása lett a közösség körében. Ez pedig több hittagadási ügyhöz vezetett, amelyet a püspök csak a magyarországi katolikus egyház, a Szentszék, az Erdélyben működő jezsuiták, valamint a bécsi udvar segítségével volt képes megoldani.³⁹ Azonban emiatt sok örmény a 18. század elejére elhagyta Erdélyt, és unitus hitét véglegesen megtagadva Moldvába települt vissza.

A rítus kérdés ugyanakkor továbbra is újabb konfliktusmezőket nyitott meg Oxendio püspök halálát követően is a 18. század folyamán. Különösen az 1713-ban újjászervezett erdélyi római katolikus püspökség részéről voltak ilyen kifogások. Egyrészt a püspökök a rítusbeli különbségeket felhasználva arra törekedtek, hogy a Szentszéktől megszerezzék az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóságot. Másrészt minden követ megmozgattak annak érdekében, hogy megakadályozzák az erdélyi örmények körében az Oxendio halálával megüresedett püspöki hivatal újbóli betöltését, azaz élükre ne nevezzen ki a Szentszék külön püspököt. Az örményeket ennek ürügyén vádolták meg a Szentszék előtt, hogy nem őszintén katolikusok, és titokban a régi örmény keleti „eretnek” szokásoknak hódoltak papjaik vezetésével.⁴⁰ Különösen Mártonffy György (1663–1721) erdélyi püspök mutatkozott ellenségesnek irányukba, aki 1719-ben külön, több pontból álló vádiratot állított össze az örmények tévelygéseiről.⁴¹ Az erdélyi örmények azonban

Fol. 179/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434/r.–v., Fol. 498r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 215/r.–v.

³⁷ APF SOCG. Vol. 510. Fol. 96r.; APF Congregazioni Particolari (= CP). Fol. 613r.–617r., Fol. 628r.–629/v., Fol. 644r.+646/v., Fol. 645r., Fol. 647/r.–v., Fol. 648/r.–v.; APF SC Lettere SC. Vol. 80. Fol. 64/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 140r.

³⁸ APF Lettere SC. Vol. 80. Fol. 4r., Fol. 13/v.–14r., Fol. 65/v., Fol. 74/v.–75r., Fol. 86/v.–87r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 146/r.–v., Fol. 261/r.–v.

³⁹ NAGY Kornél, *Az Elia Mendrul-ügy, A besztercei örmény egyházi viszály története (1697–1700) = Századok*, 143(2009), IV, 945–974.

⁴⁰ Erről I. NAGY Kornél, *Mártonffy György és az erdélyi örmények = Erdélyi Múzeum*, 58(2016), I, 68–84.

⁴¹ APF Acta SC. Vol. 89/I. Fol. 79r.–81/v., Fol. 109r.–114/v., Fol. 156r.–158/v., Fol. 178r.;

határozottan cáfolták Mártonffy képtelen vádjait, és a Szentszékhez fordultak jogorvoslatért.⁴² A Propaganda Fide nyíltan nem foglalt állást, azonban apostoli vizitátorok Erdélybe történő kiküldése mellett döntött.⁴³ Feladatuk egyértelmű volt: kivizsgálni, hogy az erdélyi örmények valóban Róma hívei, vagy a püspök vádjai tényleg igazak-e.⁴⁴ Ezt a gyakorlatot a Propaganda Fide még Mártonffy 1721-ben bekövetkezett halálát követően is folytatta. Előbb Xaç'atur Ařak'elan Erzurumec'i (1666–1740), majd Lucas Virziresco, Minas Barun, és végül Stefan Stefanowicz Roszka (1670–1739) örmény unitus papokat delegáltak Erdélybe.⁴⁵ Ők azonban egyöntetűen cáfolták a püspök, valamint a római katolikusok vádjait, és az örmény unitus rítus megtartása, illetve a püspöki szék újbóli betöltése mellett kardoskodtak 1719–1732 között.⁴⁶

Az írásunkban tárgyalt örmény Breviárium szorosan kötődik Stefan Stefanowicz Roszka (*Step'anos Step'anean Rōšk'ay*) személyéhez és vizitatori tevékenységéhez.⁴⁷ A nevezett örmény unitus papnak igen erős erdélyi kötődése volt. Szülei még a moldvai Botoșaniból a lengyelországi Kameniec-Podolski városába költöztek az 1660-as évek végén, ahol pap édesapja az ottani örmény keleti (apostoli rítusú) parókiát vezette. Roszka már ott látta meg a napvilágot 1670. augusz-

APF SOCG. Vol. 617. Fol. 324r., Fol. 325r.+328v.+329v., Fol. 385r.; APF Lettere SC. Vol. 108. Fol. 42/v. Fol. 45/v–46/v., Fol. 47/v., Fol. 48/v., Fol. 49/v., Fol. 94r.–95/v., Fol. 147/v., Fol. 414/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 39r., Fol. 40r.–41r., Fol. 42r.; Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Vatikánváros (= ACDF). Stanza Storica. UV. 59. Nr.18.

⁴² LUKÁCSY, Christophorus *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*, Viennae, 1859, 77–78.

⁴³ APF SOCG. Vol. 617. Fol. 319r.–v., Fol. 320r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 62r.

⁴⁴ APF Acta SC. Vol. 92. Fol. 58r.–65/v.; APF SOCG. Vol. 633. Fol. 58r., Fol. 314r.–315r. APF Lettere SC. Vol. 110. Fol. 227r.; APF Lettere SC. Vol. 113. Fol. 707r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 467r.

⁴⁵ APF Acta SC. Vol. 89/II. Fol. 345r.–346/v.; APF Acta SC. Vol. 90. Fol. 205r.–208/v.; APF SOCG. Vol. 623. Fol. 273r.–277/v., Fol. 278r.–279r., Fol. 281r.–v., Fol. 282r., Fol. 283r.–284/v., Fol. 291r., Fol. 293r., Fol. 294r.; APF Lettere SC. Vol. 109. Fol. 82/v.–83/v., Fol. 111/v., Fol. 112/v.–113r., Fol. 191r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 80r.–81/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 8. Fol. 80r., Fol. 97r.; ARSI Fondo Austria. Historia. Vol. 176. Pag. 106.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek...* i. m. 98–106.

⁴⁶ Minas Barun apostoli vizitátor ugyanakkor számos konfliktus gerjesztett az erdélyi örmény közösségen belül. Püspöknek adta ki magát, annak dacára, hogy nem volt az, továbbá a tiltakozások ellenére rokonokat adott össze. Sőt Minas Barun tevékenységét maga Stefan Stefanowicz Roszka is igen heves hangnemben kritizálta a szentszéki hatóságokhoz elküldött levelében. APF Acta SC. Vol. 103. Fol. 564r.–566r.; APF SOCG. Vol. 654. Fol. 423r.–424/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 467r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 255r.–v. Fol. 551r.; Kovács Bálint, *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk. Őze Sándor, Kovács Bálint. Piliscsaba, PPKE, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezet és identitás, 1), 62–66.

⁴⁷ A lengyeles Roszka forma, a moldvai román Rosca ragadványnévből ered, ami annyit tesz, hogy „kis vörös”, vagy „vöröske”, ami arra utal, hogy az anatóliai örmény eredetű Step'anean család megkülönböztetésképpen vette fel ezt a nevet. ÉBLE 1915, i. m. 5.

tus 22-én. Amikor 1672-ben az oszmán-törökök a várost elfoglalták, sok podóliai örményhez hasonlóan, szüleivel együtt Roszka kisedeként Erdélybe menekült.⁴⁸ Egyházi pályáját még keleti rítusú növendékként kezdte meg Besztercén a keleti rítusú Minas püspöknél az 1680-as évek elején.⁴⁹ Minas püspök halálát követően apai nagybátya, Oxendio Virziresco hatására még 1687-ben katolizált, majd Oxendio és Francesco Bonesana theatinus prefektus ajánlóleveleinek köszönhetően 1690-től kezdve Rómában, a Propaganda Fide papneveldejében, a Collegium Urbanumban folytatta teológiai tanulmányait, ahol pappá szentelték.⁵⁰ Az Erdélyben tevékenykedő Oxendióval szinte haláláig szoros kapcsolatban maradt.⁵¹

1702–1704 között, rövid ideig a velencei örmény unitus Szent Kereszt (*Surb Xac'*) plébániát vezette, majd azt követően Lengyelországba, Lembergbe távozott. Mindamellett 1710-ben a Szentszék címzetes himeriai/hymeriai (*in partibus infidelium*) püspöknek nevezte ki, és szentelte fel a betegeskedő Vardan Hunanean lemergi érsek mellé koadjutori minőségben. A lengyelországi örmény unitus egyházi körök viszont nem támogatták a jelöltségét, mert más személyt szerettek volna látni e roppant fontos egyházi hivatal élén. A támadások miatt Roszka a koadjutori tisztségről lemondott, de a püspöki címét megtartotta.

Roszka még 1704-ben Vardan Hunanean érsek utasítására került a stanisławówi⁵² örmény unitus főplébániára, majd 1718-tól annak főplébánosa lett. Sőt, 1739-ig vezette ugyancsak püspöki ranggal járó címzetes préposti rangban.⁵³ Mindeközben nagybátya, Oxendio Virziresco erdélyi örmény unitus püspök néhány nappal halála előtt 1715-ben utódjának nevezte meg Roszkát. Azonban a magyarországi egyház felső vezetése nem helyeselte az erdélyi püspöki jelöltségét.⁵⁴ Ennek ellenére a Propaganda Fide 1715–1718 között több ízben is mérlegelte Roszka jelöltségét, de a szentszéki bíborosok végül nem tudtak dűlőre jutni, amiben szerepet játszott az is, hogy a magyar katolikus egyház nem akarta támo-

⁴⁸ *Step'anosi Rōšk'ay...* i. m. I–IV; NAGY Kornél, *Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése = Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, szerk. Őze Sándor, Kovács Bálint, Piliscsaba, PPKE, 2006 (Művelődéstörténeti műhely, Felekezet és identitás, 1), 39.

⁴⁹ *Step'anosi Rōšk'ay...* i. m. 187.

⁵⁰ APF Acta SC. Vol. 70. Fol. 166r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 83r., Fol. 84r.

⁵¹ Kovács Bálint: *A galíciai örmények hagyatéka Varsóban = Látó*, Szépirodalmi Folyóirat, 19(2008), IV, 53–66.

⁵² Ma Ivano-Frankivszk városa Ukrajna területén. Régi magyar neve Szaniszló volt.

⁵³ APF SC Fondo Armeni Vol. 5. Fol. 101r. Fol. 721/r.–v.; Piruza Mnacakanian szerint Roszka csak 1715-ben vette át a stanisławówi örmény unitus plébánia irányítását, ám ennek a szentszéki források ellentmondanak. Erről l. még: PETROWICZ 1970, i. m. 58–61; NAGY 2006, i. m. 41–43; MNACAKANIAN, Piruza, *Księża zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie = Lehahayer, Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich*, pod red. Krzysztof Stopka, Kraków, 2010 (Historia Iagellonica, 1), 125; NAGY 2012, i. m. 133, 192.

⁵⁴ APF Acta SC. Vol. 80. Fol. 297r.; APF SOCG. Vol. 573. Fol. 366r.–368/v.; *Acta Nunciaturae Polonae. Tomus XLIII. Benedictus Odelaschi-Erba*, vol. 1., ed. Iosephus Andreas Gierowski, Ioannes Kopiec, Cracoviae, 2009, 25, 30.

gatni az erdélyi örmény unitus püspöki hivatal betöltését.⁵⁵ Így e fontos egyházi hivatal továbbra is betöltetlen maradt Erdélyben.

Roszka Jan Tobiasz Augustynowicz (1664–1751) leMBERGI örmény unitus érsek beleegyezésével, a Propaganda Fide kérésére került újból Erdélybe, ahol 1726–1732 között tartózkodott, és az erdélyi örmény unitus plébániákat vizitálta.⁵⁶ Az örmény unitus főpap a Szentszékhez írott jelentéseiben az örmény püspöki szék betöltését sürgette. Ezért többször szembekerült a gyulafehérvári római katolikus püspökkel is. Kevésbé köztudott, hogy Roszka kiváló hitszónok, teológus és nagy könyvgyűjtő volt. Ezen kívül latin–klasszikus örmény szótárt is készített. Sőt 1736 körül írta meg *Kronológia, avagy Egyházi Évkönyvek (Žamanakagrut' iwn tarekank' kam ekelecakank')* című történeti munkáját, amely az egyik legfontosabb örmény unitus, vagy katolikus szemléletű forrás az örmény egyháztörténetről. Sajnos ez a munka majd csak több mint 300 évvel Roszka halálát követően, 1964-ben látott napvilágot Bécsben a bécsi mechitarista kongregáció nyomdájában.

Roszka püspök Erdélyi vizitációja során igen szívélyes viszonyt alakított ki az erdélyi örmény klérussal, azonban az erdélyi római katolikus püspökkel, Sorger Gergely Györggyel (1687–1739) korántsem volt ilyen kiegyensúlyozott a kapcsolata.⁵⁷ Sorger Mártonffyhoz hasonlóan az erdélyi örmények teljes alávetését tűzte ki céljául, és Roszka erdélyi tevékenysége szemet szúrt neki. Ebbéli a gyanakvásában közrejátszott az is, hogy Roszka, még ha ügyesen is palástolta erdélyi tartózkodása idején, címzetes püspök volt.⁵⁸ Sorger püspök attól tartott, hogy Roszka püspök a saját egyházi joghatósága alá tartozó területen próbál zavart kelteni, illetve arra is törekszik, hogy ő akar lenni az erdélyi örmények unitus püspöke. Azonban az örmény unitus főpapnak ilyen ambíciói nem voltak, ám ennek dacára igenis szívén viselte az erdélyi örmények sorsát. Jómaga is az örmény unitus rítust tartotta mérvadónak, szemben a latinnal, mert szerinte az örmények Erdélyben csak így tudnak megmaradni.⁵⁹ Mindeközben Sorger püspök a már jól ismert latinista álláspontot képviselte, és az unitus örményeket nem tartotta őszintén katolikusoknak. Sőt ő maga is azt hangoztatta, hogy az örmény unitus

⁵⁵ APF Acta SC. Vol. 85. Fol. 170r., Fol. 437r–438/v. Fol. 582r. Fol. 587r.–589/v.; APF Lettere SC. Vol. 104. Fol. 231/v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. Fol. 588r. Fol. 642r.–643/v.

⁵⁶ APF Acta SC. Vol. 103. Fol. 483r.

⁵⁷ APF SOCG. Vol. 673. Fol. 191r.–192/v.; Roszka ugyanakkor Sorger püspök elődjével, Antalfi/Antalfy János (1644–1728) püspökkel mindvégig harmonikusabb viszonyt ápolt. Sőt az örmény unitus főpap több levelet is írt Antalfinak magyarázva az örmény unitus hit és rítus helyességét, illetve azt, hogy az egyesült örmények jó katolikusok. Erről l. még: *Erdélyi római katolikusok egyházlátogatási jegyzőkönyvek...* i. m. 101–102, 106–107.

⁵⁸ APF Acta SC. Vol. 103. Fol. 564r.–566/v.; LUKÁCSY 1859, i. m. 78, 86–87; PETROWICZ 1970, i. m. 169, 176–177; KOVÁCS Bálint, *Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században = Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, szerk. Óze Sándor, Kovács Bálint, Piliscsaba, PPKE, 2007 (Művelődéstörténeti Műhely, Felekezeti és identitás), 41.

⁵⁹ VANYÓ Tihamér Aladár, *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegegyeiről 1600–1815*, Pannonhalma (Olaszországi Magyar Oklevéltár, 2), 1933, 116–117.

rítus megléte Erdélyben alapjául szolgálhat a majdani hittagadásoknak, skizmáknak és eretnkségeknek.⁶⁰ Ezzel szemben Roszka továbbra is nyomatékosan azt állította, hogy az örmények csakis úgy maradnak meg Róma hitén, ha nyugodtan gyakorolhatják örmény unitus rítusukat. Sőt ismételten kiemelte és nyomatékosította, hogy ennek a legfőbb biztosítéka az lenne, hogy a szentszéki hatóságok végérvényesen betöltetik az Oxendio Virziresco halála óta megüresedett örmény püspöki hivatalt. Roszka az erdélyi örmények megmaradásnak egyik legfőbb biztosítékát pedig ebben látta. Sőt az erdélyi örmények hitét erősítendő vallási társulatokat (*confraternitas, elbayrut'iwk'*) is alapított Gyergyószentmiklóson, Ebesfalván (későbbi nevén Erzsébetvárosban) és Szamosújváron.⁶¹

A másik kifogás Sorger püspök részéről az volt, hogy Roszka Lengyelországból római kiadású örmény unitus nyelvű misekönyveket hozott magával, és ezek szerint misézett. Az erdélyi püspök a latin nyelvű misekönyv használatot és a latin nyelvű misézést szerette volna bevezetni az örmények körében. Ennek ellenére Roszka több ilyen unitus könyvet is ajándékozott az örmény plébániáknak, és e könyvek között volt található ez a Breviárium is. Minden kétséget kizáróan ez a könyvet Roszka püspök hozta magával Stanisławówból Szamosújvárra, ahol 1726–1732 közötti erdélyi tartózkodása során többször megfordult.

Ennek a Breviáriumnak az első példányát minden valószínűség szerint 1632-ben adták ki először örmény nyelven Rómában, a Propaganda Fidének a már említett Poliglotta nyomdájában. Ismereteink szerint ennek lefordításában a 17. század elején áttért örmény szerzetes Zak'ariay Ałameanc' (*Zaccaria Agam*) vállalt orosz-lángszerepet. Ennek a fordításnak a 17. század folyamán több kiadása is megjelent Rómában, majd később Velencében Giacomo Moretti nyomdájában. Vélhetően a 17. század utolsó harmadában került egy példány az éppen akkor unitussá váló Stanisławów örmény plébániájára.⁶² Sőt van olyan információnk is, hogy a theatinus Francesco Giambattista Bonesana, a lemergi Örmény Kollégium prefektusa még 1690-ben egy, az általa írt dokumentumban felhívta Oxendio Virziresco püspök figyelmét e Breviárium létrejöttére is. Ugyanakkor ez nem jutott el akkor Erdélybe, mert Oxendio latin nyelvű misekönyveket és breviáriumokat használt, amelyeket Rómából küldött számára a Propaganda Fide.⁶³ Sőt Oxendióval kapcsolatban fennmaradt egy olyan adat is, miszerint 1686-ban írt jelentésének a legvégén külön felhatalmazást kért a Propaganda Fidétől, hogy külön

⁶⁰ Roszka erdélyi tevékenységéről I. APF SOCG. Vol. 652. Fol. 198r.–211v.; APF SOCG. Vol. 673. Fol. 191r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 93r.–v.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok...* i. m. 92–93.

⁶¹ APF Lettere SC. Fol. 237r.–239r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 250r., Fol. 251r.–252v., Fol. 474r.–475v., Fol. 579r. Fol. 601r., Fol. 604r.; Erről l. még: *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek...* i. m. 87–90, 93–94, 107–111.

⁶² APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 250r.–252v., Fol. 474r.–475v., Fol. 595r.–598v.; L. erről még: Kovács 2007, i. m. 40–41.

⁶³ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 70r.–v.

tanulmányozhassa az általa eretneknek tartott örmény keleti, valamint az örmény unitus misekönyveket, breviáriumokat, stb.⁶⁴

Roszka – ahogyan azt az imént említettük – viszont egy példányt ebből a római kiadású Breviáriumból elhozott magával Stanisławówból. Ő tulajdonképpen az szerette volna elérni, hogy az erdélyi örmény klérus ezt a Breviáriumot használja, és ne a latin nyelvűt. Ez a lépése mindenesetre még inkább feszültté tette a viszonyt Sorger püspökkel, aki ezt határozottan betiltotta Erdélyben. Ennek ellenére az örmények továbbra is használták, mert Sorger püspök tiltakozását figyelmen kívül hagyva a Propaganda Fide engedélyezte számukra e könyv használatát.⁶⁵

Így végül összeállt a Breviárium történeti háttere. E könyv tehát a 17. század utolsó harmadában, még a lengyelországi örménység katolizációjának idején került Rómából az akkori Lengyelország területén fekvő Stanisławów városának örmény unitus (katolikus) plébániájára. Ez a Breviárium hátlapján található latin bejegyzésből is kiderült. Ott ugyanis Roszka neve mellette Krisztofor Zachnowicz, illetve Gregorz Hankowicz örmény unitus papok neve is szerepelt. Sőt a latin és az örmény nyelvű bejegyzéseket az utóbbi örmény pap tette, ugyanis nagyon hasonló, mind az örmény és latin nyelvű szövegek kézírásának formája.

Végül meg kell emlékeznünk röviden a másik két örmény unitus egyházi személyről is. Krisztofor Zachnowiczról (*K'ristop'or Zaxnovič'*) nagyon kevés információ áll a rendelkezésünkre. Az 1664-ben a Clemente Galano (1610–1666) theatinus atya által alapított lembergi Örmény Kollégiumnak volt az egyik legelső növendéke. Ezt követően 1681–1718 között címzetes préposti rangban vezette a stanisławówi örmény unitus plébániát. Több mint valószínű, hogy ő térítette át sikeresen a római katolikus hitre a stanisławówi és környékbeli örmény közösséget. A következő adat róla 1681-ben történt. Akkor Torosowicz halálát követően a Propaganda Fide, mint lehetséges lembergi örmény unitus érseki koadjutor jelöltről számolt be, de végül kandidációját a Szentszék elvetette. Ezt követően már csak 1718-ban bekövetkezett haláláról maradt fenn személyéről feljegyzés.⁶⁶

Gregorz Hankowicz (*Grigor Hankovič'*) papról még kevesebb adat maradt fenn az utókorra. Ő ugyancsak a lembergi Örmény Kollégium egykori növendéke volt. Annyi bizonyos, hogy 1718-tól kezdve Roszka helyettese volt a stanisławówi örmény unitus plébánián egészen 1738. október 11-én bekövetkezett haláláig.⁶⁷

⁶⁴ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469/v.

⁶⁵ APF Lettere SC. Fol. 237r. –239r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 579r.

⁶⁶ APF Acta SC. Vol. 53. Fol. 245r.; APF SOCG. Vol. 488. Fol. 272r., Fol. 277r.; APF SOCG. Vol. 494. Fol. 370r., Fol. 371r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 318r., Fol. 325r., Fol. 363r., Fol. 365r., Fol. 370r., Fol. 382r.; PETROWICZ 1970, i. m. 4–5; MNACAKANIAN 2010, i. m. 126–127, 129.

⁶⁷ MNACAKANIAN 2010, i. m. 130.

Függelék

No. 46.

Örmény katolikus (unitus) Breviárium. Róma: Sacra Congregatio de Propaganda Fide Poliglotta nyomdája, 17. század közepe (1. kép).

Előlap:

Klasszikus örmény bejegyzés: „*Matenadaran S[rboyn] Errordut'ean i Hayak'atak'. T'iw XZ*” = „A Szamosújvári Szentháromság [örmény katolikus főplébánia] Könyv- és Levéltára. Levéltár 46. számú kötete.” (2. kép).

Hátlap:

Klasszikus örmény nyelvű bejegyzés: „*Karabedn [ew Arak'el] Hayoc' Surb [Grigor] Lusaworič', xostovanim ew hawatam.*” = „Keresztelő Szent János és az Örmények Apostola, Világosító Szent Gergely, vallom és hiszem.” (Mögötte nagyon halvány olvashatatlan örmény nyelvű bejegyzés!)

Latin nyelvű bejegyzés: „*Breviarium Ecclesiae Armenae Stanislawowiensis relictu ab Admodo Reverendo Christophoro Zachnowicz Praeposito ecclesiae ejusdem. Domus venit a perillis Reverend[issim]o Roszka officialis Stanislawowiensis et Reverendo [Gregorio] Hankiewicz. Manu propria.*” (3. kép).

Nyomtatott, dőlt örmény írás (4. kép).

1. kép

2. kép

NAGY, KORNÉL

A 17th-Century Armenian Catholic (Uniate) Breviary at Oriental Collection in the Library of the Hungarian Academy of Sciences

Generally, the libraries have been keeping very few old-published Armenian books or codices in Hungary. The small-sized-17th Armenian Catholic Breviary (*Cisaran, Kargaworut'iwñ*) is an exception, which has proved the rule. At present, this Breviary is being kept at the Oriental Collection in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, Hungary. According to the contemporaneous Armenian and Latin handwritings in this Breviary, the research was able to follow closely behind its real fate. This ecclesiastical book was published at about the mid-17th century at the so-called Poliglotta's press in the Sacred/Holy Congregation for the Propagation of Faith (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), the Institute of the Roman Catholic Missions at the Holy Apostolic See in Rome. At the last third of the 17th century, the Breviary was brought by Polish-born Armenian Uniate priests from Rome to Stanisławów (now Ivano-Frankivsk in Ukraine) in Poland. The Breviary in the 1720's or in 1730's got to the hand of Stefan Stefanowicz Roszka (1670–1739), Armenian Uniate Prelate in Stanisławów, when he was sent to Transylvania as an Apostolic Visitor in order to control the Armenians' daily religious life in Transylvania at the behest of the Holy Apostolic See in 1728. The Uniate Prelate brought this Breviary to the Armenian Uniate Holy Trinity Parish in Szamosújvár (Gherla, Armenopolis) as a gift. In this manner, this Breviary was kept at the Library of the Armenian Catholic Parish in Szamosújvár till the end of the World War II. Later on, the Breviary arrived at the National Library of Széchényi in Budapest in the late 1940's, but, as some decades passed, it was delivered to the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences in the 1960's or in 1970's.

Therefore, in this brief article, we have attempted to investigate the past of this Breviary from church-historical point of view. Further on, this writing has aimed at summarising the historical backgrounds of the Armenian colonies in Poland and Transylvania in the late 17th and the early 18th centuries. Finally, this study has been focused upon the implementation of the church-unions with Rome and the birth of the Armenian Catholic Church, resting upon the partly discovered and entirely undiscovered sources as well as analysing critically the secondary literature.

Keywords: 17th century, Library, Breviary, Armenians, Poland, Transylvania, Armenian Catholic Church, Stefan Stefanowicz Roszka